

กวนอิมกับเพศวิถี : วิธีคิดของศาสนิกชนในศาสนาพุทธแบบมหายาน

รมณ คุชัยสิทธิ์

ความนำ

ในสังคมจีนที่ไม่มีศาสนาประจำชาติอย่างชัดเจน แต่กลับมีความเคารพในธรรมชาตินามากกว่า ทำให้เทพเจ้าหลายองค์มักอ้างอิงจากจิตวิญญาณหรือตัวแทนของธรรมชาตินั้น ๆ ขณะที่เทพอยู่เพียงไม่กี่องค์ที่ได้รับอิทธิพลมาจากศาสนาพุทธของอินเดีย ซึ่งหนึ่งในเทพเจ้าที่ได้รับความนิยมและความศรัทธามากที่สุดจากคนจีนทั่วโลกนั้นคือ กวนอิม

พระโพธิสัตว์แห่งพุทธศาสนานิกายมหายานคือผู้บำเพ็ญโพธิสัตว์ยาน ตามปรัชญามหายานที่หมายถึงวิธีสู่ความหลุดพ้นของพระโพธิสัตว์ผู้มีจิตใจกว้างขวางและมุ่งหมายการบรรลุพุทธภูมิ หรือกล่าวให้เข้าใจอย่างง่ายคือผู้มีบุญจากการช่วยเหลือสัตว์โลกให้พ้นจากความทุกข์ บุคลิกของกวนอิมจึงเป็นพระโพธิสัตว์ตามคติของพระสูตรมหายานในศาสนาพุทธ และด้วยบุคลิกเหล่านี้เมื่อนำมารวมกับวัฒนธรรมตำนานดั้งเดิมของชาวจีน จึงทำให้ความศรัทธาและภาพจำของกวนอิมที่คนทั้งโลกต่างมองเห็นไม่ว่าจะมาจากตำนาน งานศิลปะ หรือสถานศักดิ์สิทธิ์ที่มีประติมากรรมของพระองค์ให้ผู้ศรัทธาไปแสวงบุญ ล้วนแต่มีลักษณะเป็นสตรีเพศสามชุดขาว ในมือข้างซ้ายถือแจกันน้ำอมฤตที่สามารถปราบมารได้ ส่วนมือข้างขวาก่อถึงหิวอันศักดิ์สิทธิ์สำหรับประพรมน้ำอมฤต¹ ส่งผลให้มีหลายคนคิดว่าพระองค์เป็นผู้หญิง แต่ในอีกมุมหนึ่งจากเรื่องเล่าในทางพุทธศาสนาก็ก้าวว่าพระองค์แท้จริงแล้วพระองค์เป็นบุรุษเพศหรือเป็นหนึ่งในปางของ “พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร” พระโพธิสัตว์ที่ได้รับการนับถืออย่างแพร่หลายมากที่สุดในพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ทำให้เกิดข้อถกเถียงเกี่ยวกับความเป็นเพศของกวนอิมอยู่บ่อยครั้ง จนต้องย้อนกลับมาถามตัวเองว่า เพศคืออะไรและมีบทบาทอย่างไรในศาสนาพุทธ ผ่านกรณีศึกษาพระโพธิสัตว์กวนอิมกับเพศวิถี

ประเด็นที่ต้องการศึกษา

“กวนอิมเป็นผู้ชายหรือผู้หญิง” จากคำถามที่ชวนให้คนสงสัยในความเป็นเพศของกวนอิม ทั้ง ๆ ที่ในบริบทสังคมต่างมองเห็นและได้ยินมาผ่านตำนานเรื่องเล่าของจีนจนสร้างความเข้าใจร่วมกันว่าพระองค์เป็นผู้หญิงมานานแสนนานแล้ว แต่เมื่อเกิดข้อถกเถียงว่ากวนอิมเป็นผู้ชายเข้ามาถ่วงดุลความเชื่อนี้ไว้ บทความนี้จึงต้องการศึกษาเพศวิถีของพระโพธิสัตว์กวนอิม โดยนำทฤษฎีเรื่องเพศ บทความวิจัย ตำนานจีน และความหมายต่าง ๆ ในหลักศาสนาพุทธนิกายมหายาน อาทิ ความหมายของพระโพธิสัตว์ เป็นต้น เพื่อวิเคราะห์และเข้าใจในลำดับการเปลี่ยนผ่านความเชื่อเรื่องเพศของกวนอิม

กวนอิมคือใคร

หากเรียกตามความคุ้นชินของคนไทยคือ “เจ้าแม่กวนอิม” แต่ชื่อเรียกที่ถูกต้องควรเป็น “พระโพธิสัตว์กวนอิม” อย่างที่สำเนียงจีนกลางเรียกพระองค์ว่า “กวนอินผุซุ่า (观音菩萨)” โดยคำว่า “ผุซุ่า (菩萨)” หมายถึงพระโพธิสัตว์เช่นเดียวกับชื่อเรียกในภาษาจีนแต้จิ๋วของพระองค์ว่า “กวนซื่ออิน (观世音)” แต่เนื่องจากคำว่า “ซื่อ (世)” เป็นอักษรเดียวกับชื่อของฮ่องเต้องค์ที่ 10 ในสมัยราชวงศ์ถัง เพราะพระนามเดิมของถังไท่จงฮ่องเต้ (唐太宗) คือ

¹ ประวัติโดยสังเขปของพระโพธิสัตว์เจ้าแม่กวนอิม. ศาลเจ้าท่งเฮงตั่ว. <http://www.tonghengtua.com/guanim.html>

“หลี่ชื่อหมิน (李世民)” ตามประเพณีดั้งเดิมของจีนมีข้อห้ามในการตั้งชื่อคือ ห้ามพ้องกับชื่อของฮ่องเต้ จึงทำให้การเรียกชื่อของพระโพธิสัตว์กวนอิมเหลือไว้แค่ “กวนอิน” หรือ “กวนอิม”²

ความหมายของชื่อ “กวนชื่ออิน” หมายถึง ผู้ไถ่เงินเสียงของโลก หรือผู้สดับรับฟังเสียงร้องทุกข์ของเหล่าสรรพสัตว์ทั้งหลาย ความเป็นมาของกวนอิมที่ผู้คนรับรู้ร่วมกันมากที่สุดก็คือตำนานพื้นบ้านจีนในยุคสมัยปลายราชวงศ์ซ่งเรื่อง “เจ้าหญิงเมี่ยวซ่าน” แต่ในอีกด้านหนึ่งชื่อของกวนอิมก็มีความหมายสอดคล้องกับชื่อ “พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร” ในความเชื่อทางสันสกฤตของอินเดียที่แปลได้ว่า “เทวะผู้มองลงเบื้องล่างด้วยความเมตตากรุณาอันยิ่งใหญ่” ซึ่งพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเป็นพระโพธิสัตว์หลักที่ได้รับการนับถือมากที่สุดในพุทธศาสนานิกายมหายาน โดยถือเป็นตัวแทนของความกรุณาบารมี อีกทั้งด้วยความเชื่อที่ว่าพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรมีปางทั้งหมด 33 ปาง และความมีเมตตาที่ต้องการช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นจากความทุกข์ พระองค์จึงปฏิเสธรการกลับสู่แดนพระนิพพาน จากเรื่องเล่าตรงนี้ได้นำไปสู่การเชื่อมโยงกับคำปณิธานของพระโพธิสัตว์กวนอิมที่กล่าวไว้ว่า “ตราบใดที่ยังมีเสียงร้องทุกข์ของชาวโลก จะไม่ขอกลับสู่แดนพระนิพพาน” ทำให้เกิดกระแสความเชื่อว่าพระโพธิสัตว์กวนอิมก็คือหนึ่งใน 33 ปางของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในรูปปางผู้หญิงและยังอาศัยอยู่ที่ “ผุโถวซ่าน”

พระโพธิสัตว์คืออะไร

“พระโพธิสัตว์” ในคำว่า ‘โพธิ’ แปลว่า ตรัสรู้ และคำว่า ‘สัตว์’ แปลว่า ผู้ช้องหรือสัตว์โลก ซึ่งหมายถึงมนุษย์และสัตว์เดรัจฉาน เมื่อรวมกันเป็นคำว่า “พระโพธิสัตว์” จะมีความหมายว่า “ผู้ช้องอยู่เพื่อการตรัสรู้” หรือผู้ปรารถนาพระโพธิญาณ (ปัญญาความรู้) เพื่อมุ่งหมายสู่การตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในอนาคต ความประสงค์นี้จึงถูกแยกออกมาเป็นสองลักษณะตามสองนิกายในพุทธศาสนา ได้แก่

1. พระโพธิสัตว์ในพุทธศาสนานิกายเถรวาท คือผู้บำเพ็ญหลักธรรมสโมธาน 8 และบารมี 10 ประการ อันเป็นหลักธรรมสำหรับผู้ที่จะตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าต้องปฏิบัติตาม และมุ่งหมายในการบรรลุเป็นอรหันตภูมิ หรือเข้าใจอย่างง่ายคือ การพาตัวเองให้หลุดพ้นจากความเป็นทุกข์แล้วจึงตามด้วยการพาผู้อื่นพ้นจากความเป็นทุกข์ โดยแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ ได้แก่

- 1.1 อนิยตโพธิสัตว์ หรือ ผู้บำเพ็ญที่ไม่ได้รับการพยากรณ์ว่าจะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า
- 1.2 นิยตโพธิสัตว์ หรือ ผู้บำเพ็ญที่ได้รับการพยากรณ์ว่าจะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

2. พระโพธิสัตว์ในพุทธศาสนานิกายมหายาน คือผู้บำเพ็ญโพธิสัตว์ยานด้วยหลักธรรม มหาปณิธาน 4 และบารมี 6 โดยมุ่งหมายในการบรรลุพุทธภูมิ นั่นคือ การช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้เข้าถึงพุทธภาวะและพ้นจากความทุกข์อย่างไม่เลือกปฏิบัติมากกว่าเพื่อการตรัสรู้ของตนเอง ทำให้พระโพธิสัตว์ในนิกายมหายานปฏิเสธการเข้าสู่แดนนิพพานและตั้งใจบำเพ็ญเพียรโพธิสัตว์บารมีอยู่ในโลกต่อไป³

ตำนานเจ้าหญิงเมี่ยวซ่าน (妙善公主的故事)

² MamKatarin. (2561). ประวัติความเป็นมาพระอวโลกิเตศวรกวนอิม. WRITER. https://www.tpa.or.th/writer/read_this_book_topic.php?bookID=3689&read=true&count=true

³ อนุสิทธิ์ ต้นโพธิ์, จักรพรรณ วงศ์พรพวัน, พระโสภณพัฒนจิต และอุทัย กมลศิลป์. (2566). การศึกษาวิเคราะห์พระโพธิสัตว์ในปรัชญาเถรวาทและมหายาน. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

ตำนานพื้นบ้านจีนในสมัยปลายราชวงศ์ซ่งจากการค้นพบบนศิลาจารึกไฉจิง (蔡京碑) เล่าถึงจุดกำเนิดของกวนอิม ในฐานะเจ้าหญิงเมี่ยวซ่าน พระราชธิดาองค์ที่ 3 ของฮ่องเต้เมี่ยวจงและฮองเฮาเซียวหลิน พระองค์ประสูติเมื่อวันที่ 19 เดือนยี่หรือเดือน 2 ของจีน คำพูดแรก ๆ ที่พระองค์สามารถพูดได้คือบทสวดในศาสนาพุทธ ทำให้ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ก็ฝึกฝนในหลักธรรมของศาสนาพุทธและมีจิตใจที่เมตตากรุณาต่อสรรพสัตว์ เจ้าหญิงเมี่ยวซ่านจึงมุ่งมั่นที่จะออกบวชเพื่อการหลุดพ้นจากวัฏสงสาร

เมื่อเจริญชันษาแล้วเข้าสู่วัยแต่งงาน พระบิดามีรับสั่งให้เจ้าหญิงเมี่ยวซ่านเลือกคู่ครองที่เหมาะสมมาสืบทอดราชบัลลังก์ แต่เจ้าหญิงต่อต้านการแต่งงานอย่างเด็ดขาดและแน่วแน่ต่อการบวชเป็นภิกษุณี พระบิดารู้สึกโกรธเคืองจึงลงโทษเจ้าหญิงด้วยการใช้แรงงานในสวนดอกไม้เพื่อบีบให้เจ้าหญิงเมี่ยวซ่านเปลี่ยนใจตามคำแนะนำของพระธิดาองค์โต (พี่สาวของเจ้าหญิงเมี่ยวซ่าน) แต่เพราะความอดทนและบุญบารมีที่สั่งสมมาแต่ชาติปางก่อน จึงมีเทวดามาคอยช่วยเหลือเจ้าหญิงอยู่เรื่อยไป เมื่อฮ่องเต้เห็นว่าเจ้าหญิงไม่มีท่าทีจะเปลี่ยนความตั้งใจจึงเปลี่ยนกลยุทธ์ด้วยการยอมให้เจ้าหญิงออกบวช ณ วัดนกยูงขาว และสั่งให้พระและแม่ชีในวัดทรมานและใช้แรงงานเจ้าหญิงอย่างหนัก แต่ด้วยบุญและความอดทนอีกเช่นเคยจึงมีเหล่าสัตว์ต่าง ๆ มาช่วยเหลือ ทำให้แผนการของพระบิดาไม่สำเร็จ สุดท้ายด้วยความโกรธแค้นและคิดว่าพระและแม่ชีเหล่านั้นไม่ได้ทำตามคำสั่ง จึงมีรับสั่งเฝ้าวัดนกยูงขาว รวมถึงพระและแม่ชีในวัดจำนวนประมาณ 500 รูปทิ้งให้สิ้นซาก เจ้าหญิงเมี่ยวซ่านเห็นดังนั้นก็ใช้มือเปล่าดับไฟและสามารถรอดชีวิตออกมาได้เพียงคนเดียว ฮ่องเต้เมี่ยวจงเมื่อเห็นว่าไม่สามารถทำอะไรเจ้าหญิงเมี่ยวซ่านได้ จึงตัดสินใจประหารชีวิตพระธิดา แต่คมดาบของเพชรฆาตก็ไม่สามารถทำร้ายเจ้าหญิงได้เลย สุดท้ายด้วยความสงสารต่อเพชรฆาตที่อาจถูกพระบิดาฆ่าตายหากไม่สามารถประหารตนได้ เจ้าหญิงเมี่ยวซ่านจึงตั้งจิตอธิษฐานยอมตายและขอให้บาปกรรมทั้งหมดของเพชรฆาตมาลงที่เจ้าหญิงแต่เพียงผู้เดียว

เมื่อเจ้าหญิงสิ้นพระชนม์ ร่างของพระองค์ก็ถูกเสื่อที่เทวดาแปลงกายมาพาไปที่ภูเขาส่งชาน ส่วนวิญญาณของพระองค์หลุดลงไปเผชิญเคราะห์ในนรกจากการยอมรับบาปกรรมของเพชรฆาตมาไว้ที่ตน แต่ด้วยบุญบารมีจึงทำให้พระองค์ไม่ได้รับความลำบากใด ๆ ในนรกเลย ความเมตตากรุณาต่อดวงวิญญาณในนรก เจ้าหญิงเมี่ยวซ่านจึงปลดปล่อยวิญญาณในนรกมากมายจนสร้างความลำบากแก่พระยม เพราะพระยมต้องรักษาหลักกฎแห่งกรรมที่ดวงวิญญาณจะต้องชดใช้บาปของตนในนรก เจ้าหญิงเมี่ยวซ่านจึงถูกส่งกลับมายังโลกและมีชีวิตอีกครั้งในภูเขาส่งชาน ต่อมามีเทพไท่โป่จินซิง (เทพชั้นสูงในลัทธิเต๋า) มาชี้แนะเจ้าหญิงเมี่ยวซ่านจนพระองค์สำเร็จเป็นพระโพธิสัตว์กวนอิม ในวันที่ 19 เดือน 6

ในฝั่งของฮ่องเต้เมี่ยวจงก็ทรงประชวรอย่างหนักเนื่องจากบาปกรรมที่เคยก่อไว้มากมาย ทั้งไม่มียารักษานอกจากจะมีผู้ไร้ซึ่งกิเลสทั้งความรู้สึกโกรธและเกลียดยอมเสียสละดวงตาและมือด้วยความเต็มใจมาเป็นกระสายยา เจ้าหญิงเมี่ยวซ่านที่บรรลุปะเป็นพระโพธิสัตว์กวนอิมแล้ว ด้วยความกตัญญูจึงเสียสละให้แก่พระบิดาจนหายจากพระประชวร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่เห็นถึงคุณงามความดีจึงมอบเนตรพินดวงและแขนพันข้างแก่พระโพธิสัตว์กวนอิม⁴

ความเป็นเพศของพระโพธิสัตว์กวนอิมในแต่ละยุคสมัยของประวัติศาสตร์จีน

⁴ จีนไทยนิวส์. (2564). เล่าตำนาน ‘เจ้าหญิงเมี่ยวซ่าน’ หญิงสูงศักดิ์ผู้กลายเป็น ‘พระโพธิสัตว์กวนอิม’. JEENTHAI.NEWS. https://www.jeenthainews.com/china-news/14543_20210331 และ Point of View. (16 กุมภาพันธ์ 2561). เล่าเรื่อง: ประวัติเจ้าแม่กวนอิม [Video]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=jAN81Aglu1c>

การเข้ามาของความเชื่อเรื่องพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจากอินเดียสู่จีน โดยในบทความนี้จะเรียงตามช่วงสมัยราชวงศ์ของประวัติศาสตร์จีนที่ปรากฏหลักฐานเกี่ยวข้องกับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสู่การเปลี่ยนผ่านเป็นพระโพธิสัตว์กวนอิมที่พบเห็นในปัจจุบัน

1. สมัยยุคสามก๊ก (หลังค.ศ. 224 หรือหลังราชวงศ์ฮั่น)

ความเชื่อเรื่องพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเดินทางจากอินเดียเข้ามาในจีนพร้อมกับศาสนาพุทธ โดยในยุคนี้เชื่อว่าพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรยังถือครองเพศชายอยู่ เนื่องจากยังไม่มีหลักฐานที่บ่งบอกว่าท่านเป็นเพศหญิง ในบางความเชื่อก็กล่าวว่าศาสนาพุทธเข้ามาในประเทศจีนตั้งแต่ช่วงปลายราชวงศ์ฮั่นแล้ว (ค.ศ. 57)

2. สมัยราชวงศ์จิ้นตะวันตก-ตะวันออก (ค.ศ. 314)

หลังจากพระพุทธศาสนาเข้ามาเผยแพร่ในประเทศจีน ชาวจีนจึงเริ่มเปรียบเทียบพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรกับความงามของผู้หญิง

3. สมัยราชวงศ์ถัง (ค.ศ. 618-907)

มีจิตรกรในราชสำนักนาม "อู่เต๋าจื่อ" ได้วาดภาพของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร โดยมีแบบมาจากผู้หญิงในราชสำนัก ทำให้พระองค์จึงมีรูปที่ถูกมองว่าเป็นเพศหญิงมากขึ้น และเริ่มมีเกิดกระแสความเชื่อที่ว่าพระองค์จำแลงกายลงมาจุติในโลกมนุษย์เพื่อช่วยเหลือมนุษย์ โดยมีหนึ่งในรูปจำแลงของพระองค์ที่เป็นผู้หญิง อย่างที่เคยมีเรื่องเล่าในลักษณะเดียวกันในอินเดีย แต่พระองค์ก็ยังถือว่าเป็นผู้ชายอยู่ เนื่องจากภาพวาดของพระองค์มีหนวดอยู่เหนือริมฝีปาก

4. สมัยราชวงศ์ซ่งเหนือ (ค.ศ. 960-1125)

ปรากฏหลักฐานที่บ่งบอกว่าพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเป็นผู้หญิงครั้งแรก จากการค้นพบประติมากรรมของพระองค์ ณ วัดถ้ำม้ายี่ซาน เนื่องจากประติมากรรมของพระองค์สวมชุดคอปัดแบบเดียวกับสตรีในสมัยราชวงศ์ซ่งเหนือ ทำให้ชาวจีนเริ่มเชื่อว่าพระโพธิสัตว์กวนอิม คือ ปางผู้หญิงของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร⁵ รวมทั้งการกำเนิดของตำนานพื้นบ้านเรื่อง “ตำนานเจ้าหญิงเมี่ยวซ่าน”

แต่ก็มีหลักฐานจิตรกรรมฝาผนังในถ้ำม่อเกา (莫高窟) ที่แสดงภาพของพระโพธิสัตว์กวนอิมเป็นเพศชาย

ทำไมกวนอิมในมุมมองของคนจีนถึงเป็นผู้หญิง

ปัจจัยหลายอย่างที่เริ่มมาตั้งแต่สมัยจิ้นโบราณ ทำให้การตกทอดความเชื่อเรื่องเพศของพระโพธิสัตว์กวนอิมมักอยู่ในรูปของเพศหญิง โดยปัจจัยดังกล่าวมีดังนี้

1. จีนในยุคโบราณมีโครงสร้างสังคมแบบปิตาธิปไตย ทั้งขุนนางและกษัตริย์ต่างยึดหลักปฏิบัติตามลัทธิขงจื๊อ ทำให้บทบาทของผู้หญิงด้อยกว่าชาย ทั้งถูกกดขี่ข่มเหงและจำกัดสิทธิมากมาย การเข้ามาของศาสนาพุทธจากอินเดียจึงกลายเป็นแรงยึดเหนี่ยวจิตใจของผู้หญิง โดยมีหลักฐานจากยุคราชวงศ์ถังในรัชสมัยของพระนาง

⁵ Point of View. (22 กรกฎาคม 2565). เจ้าแม่กวนอิม เป็นผู้ชายหรือผู้หญิง ? [Video]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=CPRxZKXI57M&t=601s>

บุเช็คเทียน จักรพรรดินีองค์แรกและองค์เดียวในประวัติศาสตร์จีนได้ให้ความสำคัญในการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก ขณะที่ขุนนางในราชสำนักยึดตามหลักชนแบบขงจื้อกันหมด อีกทั้งจิตรกรอยู่ใต้จี้ก็อยู่ในช่วงปลายรัชสมัยของพระนางเช่นกัน การให้ที่พึ่งพิงของสตรีอย่างกวนอิมเป็นสตรีเช่นกัน อาจเพื่อความ เป็น Empower ในการช่วยเหลือผู้หญิงให้หลุดพ้นจากความทรมานทางชนชั้นเพศกำเนิด

2. การแยกเพศอย่างชัดเจนระหว่างชายกับหญิงในสังคมจีน โดยเพศชายจะมีความแข็งแกร่ง ส่วนผู้หญิงจะมีความเมตตา กรุณา อ่อนโยน และมีจิตใจที่เต็มไปด้วยความรักและความห่วงใยตามแบบของความเป็นแม่ ทำให้มุมมองของเทพจีนที่มีความเมตตา กรุณาจะอยู่ในภาพจำของผู้หญิง

3. อิทธิพลจากตำนานพื้นบ้านจีน โดยนักวิชาการสายคติชนวิทยามีข้อสันนิษฐานในวิเคราะห์ความเชื่อมโยงระหว่างตำนานพื้นบ้านจีนเกี่ยวกับ "เจ้าหญิงเมี่ยวชาน" กับการจำแลงกายมาในปางผู้หญิงของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และนำมารวมให้กลายเป็นเรื่องเดียวกัน จึงเกิดเป็นความเชื่อเรื่องการจุติของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรมาเป็นเจ้าหญิงเมี่ยวชานในชาติสุดท้าย เพื่อสั่งสมบารมีและกลายเป็นกวนอิมในที่สุด

4. ความนิยมของ "ภิกษุณี" ในจีน สมัยราชวงศ์ถังมีการถกเถียงพระไตรปิฎกและสรุปออกมาคือ มอบอำนาจให้ผู้หญิงสามารถบวชเป็นภิกษุณีได้ โดยไม่ต้องผ่านพระภิกษุ ผู้หญิงจึงสามารถใช้การบวชเพื่อหลีกเลี่ยงอำนาจของผู้ชาย ทั้งยังหลบหนีจากการคลุมถุงชนได้ สำนักภิกษุณีจึงรุ่งเรืองเรื่อยมาตั้งแต่สมัยราชวงศ์ถังจนถึงสมัยราชวงศ์ซ่ง โดยในช่วงสมัยซ่งเหนือตอนต้น มีสำนักภิกษุณีที่สำคัญที่สุดแห่งหนึ่งชื่อว่า "สำนักภิกษุณีเมี่ยวชาน" ซึ่งตำนานพื้นบ้านจีนเรื่องเจ้าหญิงเมี่ยวชานก็เกิดขึ้นในสมัยราชวงศ์ซ่งเช่นกัน แต่เกิดในช่วงปลายราชวงศ์

ไม่เพียงแต่อิทธิพลของยุคอดีตที่สร้างกวนอิมเป็นเพศหญิง ผลกระทบที่ยังตอกย้ำภาพจำต่อกวนอิมของคนในปัจจุบันว่าเป็นผู้หญิงก็มาจากสื่อสมัยใหม่อย่างสื่อบันเทิงที่สร้างเรื่องราวโดยอ้างอิงจากตำนานเจ้าหญิงเมี่ยวชาน อาทิ ซีรีส์จีนยุค 80 เรื่อง “The Reincarnated Princess กำเนิดเจ้าแม่กวนอิม” เป็นต้น รวมถึงการปรากฏตัวของกวนอิมในเรื่องอื่น ๆ ก็มักจะปรากฏในรูปของผู้หญิงเสมอ ซึ่งโดยส่วนใหญ่จะเปิดตัวพระโพธิสัตว์กวนอิมเพื่อความสิริมงคล และเป็นผู้มอบภารกิจหรือชี้ทางให้แก่ตัวละครหลัก อาทิ ไซอิ๋ว นางพญางูขาว เป็นต้น ไม่เพียงแต่ในสังคมจีน กวนอิมยังมีปรากฏในสื่อบันเทิงตะวันตกด้วยเช่นกัน ยกตัวอย่าง ซีรีส์อเมริกันจาก Disney+ เรื่อง “American Born Chinese” ที่นำเรื่องราวของไซอิ๋วและเทพเจ้าจีนรวมถึงพระโพธิสัตว์กวนอิมมานำเสนอภายใต้บริบทสังคมอเมริกา หรือไม่ก็เป็นแรงบันดาลใจการสร้างตัวละครให้แก่ภาพยนตร์จากค่าย Marvel เรื่อง “Eternals” ซึ่งเล่าถึงตัวละครต่างดาวที่เข้ามาทำภารกิจปกป้องมนุษยโลกเป็นเวลาอย่างยาวนาน ทั้งยังเป็นผู้สร้างอารยธรรมให้แก่มนุษย์ โดยหนึ่งในตัวละครหลักชื่อ “Sersi” ก็มีถูกสร้างให้มีบุคลิกและอุปนิสัยที่เมตตาและรักมนุษยโลกมากที่สุด จนมีบางคำวิจารณ์กล่าวว่าตัวละครนี้ได้รับแรงบันดาลใจหรือต้นแบบมาจากเจ้าแม่กวนอิม ด้วยลักษณะภายนอกของตัวละครที่เป็นคนเอเชียตะวันออกผนวกกับความเมตตาและความรักในมนุษย์ก็สอดคล้องกับบุคลิกตามความเชื่อของคนทั่วไปที่ต่อภาพจำของเจ้าแม่กวนอิม

ทฤษฎีเรื่องเพศของชาติตะวันตกกับความเชื่อการอวตารของพระโพธิสัตว์ในศาสนาพุทธแบบมหายาน

ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึง คริสต์ศตวรรษที่ 20 เมื่อสังคมตะวันตกเริ่มเกิดนักวิชาการที่ให้ความสำคัญกับคำอธิบายเรื่องเพศมากขึ้น โดยในช่วงเวลาดังกล่าว ระบบแนวคิดสังคมแบบทุนนิยมจึงทำให้คำว่า “เพศ” มีหลากหลายรูปแบบและถูกอธิบายในสองมุมมองหลัก ๆ นั่นคือ วิทยาศาสตร์กับสังคม อย่างแรกในทางชีววิทยา ได้อธิบายเพศด้วยการแบ่งลักษณะทางกายภาพตามอวัยวะเพศ โครโมโซม ฮอร์โมน จนนำมาสู่ข้อสรุปที่แบ่งเพศออกมาเป็น 2 แบบ คือ ชายและหญิง โดยเรียกลักษณะนี้ว่า “เพศกำเนิด” ในส่วนของคำว่า “สัญชาตญาณทางเพศ” ก็สร้างความแตกต่างทางลักษณะพฤติกรรมของสองเพศนี้จากแนวคิดที่เชื่อว่าเป็นแรงขับของธรรมชาติ โดยเพศชายจะถูกนิยามว่ามีบุคลิกแข็งแรง ดุดัน มีพลัง และความต้องการทางเพศ ส่วนผู้หญิงจะอ่อนแอ อ่อนไหว อารมณ์แปรปรวน นุ่มนวล และถือเป็นเพศบริสุทธิ์

แต่หากมองในมุมสังคมก็เกิดคำใหม่คือ “เพศสภาพ” ที่ขยายขอบเขตคำว่าเพศมากกว่าแค่ชายหญิง กระแสความหลากหลายทางเพศเริ่มมีบทบาทมากขึ้น ทำให้เส้นแบ่งระหว่างชายหญิงจึงไม่ชัดเจนเหมือนในอดีต เมื่อเพศถูกนำมาใช้ในด้านศาสนากับเหล่าเทพเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในยุคแรก ๆ การสร้างเทพเจ้าให้เป็นรูปธรรมมักเชื่อมโยงกับเพศชายหรือหญิงอย่างชัดเจน โดยอาศัยปัจจัยคุณลักษณะต่าง ๆ ที่ผู้ชายจะมีความแข็งแกร่ง ดุดัน กล้าหาญ ขณะที่ผู้หญิงเป็นตัวแทนของการกำเนิด ความรัก ความอ่อนโยน ความเมตตากรุณา ยิ่งไปกว่าในทางความเชื่อของพุทธศาสนาแบบมหายานยังกล่าวถึงการอวตารลงมาเกิดในชาติต่าง ๆ เพื่อสั่งสมบารมีในการบรรลุผลของพระโพธิสัตว์ ทำให้ในบางครั้งเมื่อถามว่าพระโพธิสัตว์องค์นี้มีเพศสภาพอย่างไรก็ไม่อาจพูดได้อย่างชัดเจน

ทฤษฎีของชาร์ลส์ ดาร์วิน (Charles Darwin) นักธรรมชาติวิทยเคยเสนอทฤษฎีการคัดเลือกโดยธรรมชาติ ซึ่งมีหลักการสำคัญ ดังนี้

...ความแปรผันที่เหมาะสมกับสิ่งมีชีวิตใดๆ ก็ตามย่อมมีส่วนช่วยให้สิ่งมีชีวิตสามารถดำรงชีวิตได้ในสิ่งแวดล้อมนั้นๆ ส่วนความแปรผันที่ไม่เหมาะสมทำให้สิ่งมีชีวิตถูกกำจัดไป ด้วยเหตุนี้เมื่อเวลาผ่านไปนานขึ้น ลักษณะที่เหมาะสมก็จะสะสมไปนานขึ้นเกิดสิ่งมีชีวิตแตกต่างจากเดิมมากมายจนในที่สุดก็เกิดสิ่งมีชีวิตสปีชีส์ใหม่...⁶

จากข้อความดังกล่าว หากนำมาเปรียบการความเชื่อเรื่องการอวตารของพระโพธิสัตว์ในทางศาสนา ก็อาจกล่าวได้ว่าการแปรผันทางพันธุกรรมในทางทฤษฎีก็เสมือนกับการอวตารลงมาจุติของพระโพธิสัตว์ในแต่ละชาติเพื่อสั่งสมบารมี โดยมีเพศที่แตกต่างกันไปตามสังคมและยุคสมัย สำหรับในกรณีศึกษาเรื่องเพศของพระโพธิสัตว์กวนอิมจึงอาจใช้ทฤษฎีดังกล่าวเพื่ออธิบายปัจจัยการแปรจากชายกลายเป็นหญิงได้ เพราะในสังคมจีนสมัยนั้น บทบาทผู้หญิงต้องการที่พึ่งเพื่อเยียวยาจิตใจจากการถูกกดขี่อย่างมาก การเข้ามามีอิทธิพลของศาสนาพุทธและสร้างความเชื่อว่าพระโพธิสัตว์กวนอิมเป็นผู้หญิงจากเดิมที่เป็นชายในชื่อพระโพธิ์วโลกิเตศวรผ่านการสร้างงานศิลปะ การเล่าตำนานพื้นบ้าน เจ้าหญิงเมี่ยวชาน ก็เพื่อให้ที่พึ่งพิงด้านความเชื่อในศาสนาพุทธนั้นสามารถสร้างผลกระทบทางความเชื่อได้อย่างตรงประเด็น ส่งผลให้ภาพจำของพระโพธิ์วกวนอิมในฐานะสตรีเพศสามารถดำรงอยู่และสืบทอดต่อลงมาจนถึงปัจจุบัน

⁶ ทฤษฎีวิวัฒนาการ (theory of evolution). <https://il.mahidol.ac.th/e-media/ap-biology2/chapter6/evo9.htm>

เหมือนกับทฤษฎีการคัดเลือกโดยธรรมชาติที่กล่าวถึง “การแปรผันของสิ่งมีชีวิตอย่างเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมจะสามารถอยู่รอดและถ่ายทอดลักษณะเหมาะสมนั้นต่อไปจนถึงรุ่นลูกหลาน”⁷

นอกจากนี้ ยังมีเรื่องของ การต่อต้านกระแสทฤษฎีเพศเชิงวิทยาศาสตร์ในช่วงทศวรรษ 1980-1990 ที่ปฏิเสธการ เชื่อว่าพฤติกรรมทางเพศเกิดจากแรงขับตามธรรมชาติเท่านั้น โดยนำเสนอมิติทางสังคม ศีลธรรม และวัฒนธรรม มาเพิ่มความหลากหลายให้กับความหมายของเพศ โดยหนึ่งในสามสำนักคิดที่สอดคล้องกับกรณีศึกษา ก็คือ สตรีนิยม

เมื่อพูดถึงสตรีนิยมซึ่งถูกใช้อธิบาย “ความเป็นหญิง” เพื่อสะท้อนสังคมปิตาธิปไตย โดยในมุมมองของตะวันตกจะ กล่าวถึงสังคมที่ผู้ชายควบคุมผู้หญิงทั้งการงานอาชีพและบทบาทหน้าที่ในสังคม แม้แต่ในด้านการแพทย์เรื่องการ ทำแท้งและคุมกำเนิดก็ล้วนแต่ทำให้ผู้หญิงอยู่ภายใต้อำนาจของชาย กลุ่มสตรีนิยมจึงลุกขึ้นมาต่อต้านเพื่อให้ผู้หญิงได้ รับการปฏิบัติอย่างเท่าเทียมและมีประสิทธิภาพมากขึ้น หากนำมาเปรียบเทียบกับความเป็นหญิงของพระโพธิสัตว์กวนอิมก็ อาจถือได้ว่าเป็นการเรียกร้องอย่างหนึ่งของผู้หญิงจีนในสมัยนั้นที่ต้องการลดอำนาจของชายในศาสนาพุทธจากอินเดีย ไม่ให้ก้าวล้ำเข้ามาในสังคมจีนที่เดิมชายก็มีอำนาจเหนือกว่าผู้หญิงมากอยู่แล้ว แต่ปรับเปลี่ยนให้กลายเป็นแรงขับ เคลื่อนหรือสร้างอำนาจทางความเชื่อแก่ผู้หญิงแทน⁸

สรุป

ความเชื่อเรื่องเพศของพระโพธิสัตว์กวนอิมสามารถมองได้ว่าเป็นผลมาจากอิทธิพลเรื่องชนชั้นทางเพศในสังคมจีน โบราณและคตินิยมของศาสนาพุทธในนิยามหายาน ด้วยความรู้สึกของผู้หญิงจากการถูกสังคมชายเป็นใหญ่ เบียดเบียนประจวบกับช่วงเวลาศาสนาพุทธเข้ามาด้วยสถานะพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร จึงส่งผลให้เกิดแรงจูงใจที่ ต้องการสร้าง Empower ให้แก่ผู้หญิง ร่วมกับลักษณะของพระโพธิสัตว์ตามความเชื่อพุทธแบบมหายานที่สอดคล้อง กับบุคลิกของผู้หญิงมากกว่า เกิดเป็นตำนานพันบ้านจีนที่สืบทอดเล่าต่อกันมาจนตอกย้ำภาพจำของพระโพธิสัตว์กวน อิมในฐานะผู้หญิงจากเรื่อง “ตำนานเจ้าหญิงเมี่ยวซ่าน” เมื่อนำความเชื่อเรื่องการจุติของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรมา ผสมกับตำนานเจ้าหญิงเมี่ยวซ่าน จึงทำให้คำอธิบายความเป็นเพศของพระโพธิสัตว์กวนอิมมีความสมเหตุสมผลและน่า เชื่อถือมากขึ้น รวมถึงปัจจัยการแปรเพศของพระโพธิสัตว์จากการวิเคราะห์โดยทฤษฎีเรื่องเพศของชาติตะวันตกอย่าง ทฤษฎีการคัดเลือกโดยธรรมชาติของชาร์ลส์ ดาร์วิน และสำนักคิดสตรีนิยมมาเชื่อมโยงกับกรณีศึกษาที่เกี่ยวข้องกับ ศาสนา ก็สามารถรองรับความเป็นไปได้ถึงโครงสร้างสังคมและเหตุที่ทำให้คนจีนเลือกแสดงเพศของพระโพธิสัตว์กวน อิมให้อยู่ในรูปผู้หญิงได้น่าเชื่อถือมากยิ่งขึ้น

แท้จริงแล้วกวนอิมคือผู้ชายหรือผู้หญิง สามารถตีความได้จากความเชื่อทางศาสนาพุทธแบบมหายานที่เล่าถึง ตำนานการอวตารลงมาเกิดเป็นมนุษย์ในชาติสุดท้ายของแต่ละปางของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจนบรรลุมรรคผล แล้วสำเร็จเป็นพระโพธิสัตว์ นั่นจึงทำให้กวนอิมจึงถูกตีความว่าเป็นหนึ่งในปางของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร โดย อ้างอิงตามหลักฐานการเข้ามาของศาสนาพุทธที่ส่งต่อจากอินเดียมายังจีนผ่านหลักฐานศิลปะ ประติมากรรมและ

⁷ Easy biology by DrPukan. (2562). แนวคิดวิวัฒนาการของสิ่งมีชีวิต. [Image attached]. Facebook. <https://web.facebook.com/825402417826638/photos/a.826050567761823/932562220443990/>

⁸ ดร.นฤพนธ์ ดั่งจิเศษ. (2558). ทำไมต้องทบทวนวิธีการสร้างความรู้/ ความจริงเรื่องเพศ. ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). <https://www.sac.or.th/databases/anthropology-concepts/articles/2>

จิตรกรรมตามวัดถ้ำในสถานที่โบราณต่าง ๆ หรือแม้แต่ประวัติการมีบทบาทในทางศาสนาที่เกี่ยวข้องกับกวนอิมของบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์จีนอย่างพระนางบูเช็กเทียนและจิตรกรหลวงนามอู่ไต้จื่อในสมัยราชวงศ์ถัง

“หลายร่างอวตาร แต่จิตเดิมแท้มีหนึ่งเดียวจนเข้าสู่นิพพาน”

ร่างอวตารของพระโพธิสัตว์สามารถเป็นเพศใดก็ได้ แต่ในท้ายที่สุดแล้วนั้น ตัวตนเดิมหรือจิตเดิมก็ยังคงมีหนึ่งเดียว ดังนั้นก็สามารถกล่าวได้ว่า พระโพธิสัตว์กวนอิมคือหนึ่งในร่างอวตารของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่บรรลุมรรคผลสำเร็จในฐานะผู้หญิง เมื่อเชื่อมโยงกับทฤษฎีที่หยิบยกมาวิเคราะห์ในบทความนี้ ก็บ่งชี้ให้เห็นว่า เพศนั้นมีอยู่อย่างไม่จำกัดและมิได้ถูกกำหนดจากธรรมชาติ หากแต่สังคมเป็นผู้ตีความและตั้งสถานะเพศให้แก่มนุษย์ แม้แต่กับเทพเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ทางความเชื่อศาสนาเองก็เช่นกัน

รายการอ้างอิง

ประวัติโดยสังเขปของพระโพธิสัตว์เจ้าแม่กวนอิม. ศาลเจ้าทุ่งเฮงตั่ว. <http://www.tonghengtua.com/guanim.html>

MamKatarin. (2561). ประวัติความเป็นมาพระอวโลกิเตศวรกวนอิม. WRITER. https://www.tpa.or.th/writer/read_this_book_topic.php?bookID=3689&read=true&count=true

อนุกูลิทธิ์ ดันโพธิ์, จักรพรรณ วงศ์พรพจน์, พระโสภณพัฒน์นจิต และอุทัย กมลศิลป์. (2566). การศึกษาวิเคราะห์พระโพธิสัตว์ในปรัชญาเถรวาทและมหายาน. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

จีนไทยนิวส์. (2564). เล่าตำนาน ‘เจ้าหญิงเมี่ยวซ่าน’ หญิงสูงศักดิ์ผู้กลายเป็น ‘พระโพธิสัตว์กวนอิม’. JEENTHAI.NEWS. https://www.jeenthainews.com/china-news/14543_20210331

Point of View. (16 กุมภาพันธ์ 2561). เล่าเรื่อง: ประวัติเจ้าแม่กวนอิม [Video]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=jAN81Aglu1c>

Point of View. (22 กรกฎาคม 2565). เจ้าแม่กวนอิม เป็นผู้ชายหรือผู้หญิง ? [Video]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=CPRxZKXI57M&t=601s>

ทฤษฎีวิวัฒนาการ (theory of evolution). <https://il.mahidol.ac.th/e-media/ap-biology2/chapter6/evo9.htm>

Easy biology by DrPukan. (2562). แนวคิดวิวัฒนาการของสิ่งมีชีวิต. [Image attached]. Facebook. <https://web.facebook.com/825402417826638/photos/a.826050567761823/932562220443990/>

ดร.นฤพนธ์ ตัววิเศษ. (2558). ทำไมต้องทบทวนวิธีการสร้างความรู้ / ความจริงเรื่องเพศ. ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). <https://www.sac.or.th/databases/anthropology-concepts/articles/2>

ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ. (21 กรกฎาคม 2566). "เจ้าแม่กวนอิม" แต่เดิมก็เป็นผู้ชาย และทำไมถึงกลายเป็นผู้หญิง?. มติชนสุดสัปดาห์. https://www.matichonweekly.com/culture/article_79316

ศรีสิทธิ์ วงศ์วรจรรย์. (11 มิถุนายน 2562). ทำไมคนไทยเชื้อสายจีนถึงไม่กินเนื้อวัว. GQthailand. <https://www.gqthailand.com/culture/article/why-chinese-thais-dont-eat-beef-follow-guanyin>

ริว จิตสัมพันธ์ Channel. (29 สิงหาคม 2563). *เรื่องนี้รู้ต้องยุ่ง / EP 6 รู้จักเทพเจ้าจีน / riew* [Video]. Youtube.

ตำนานประวัติ “เจ้าแม่กวนอิม” ผู้นับถือห้ามทำอะไรบ้าง. ไทยรัฐออนไลน์. <https://www.thairath.co.th/horoscope/belief/2037328>

ฉวีกว้างฮั่น. (7 กรกฎาคม 2566). คติ “พระโพธิสัตว์กวนอิม” ในจีน ถูกผสมปนเปด้วยเทพท้องถิ่น จนเปลี่ยนให้เป็น “ผู้หญิง” ?. ศิลปวัฒนธรรม SILPA-MAG.COM. https://www.silpa-mag.com/history/article_90355

ทัศชล เทพกำปนาท. (7 ธันวาคม 2563). เล่าสู่กันฟัง...เรื่อง “พระโพธิสัตว์คือใคร”. กรมส่งเสริมวัฒนธรรม. http://www.culture.go.th/culture_th/ewt_news.php?nid=5441&filename=i

ธนภัทร์ ลิ้มหัตถ์กุล. (31 กรกฎาคม 2565). เจ้าแม่กวนอิมก่อนสมัครออกดิฉัน รู้มั้ยว่าเจ้าแม่กวนอิม อวโลกิเตศวรคั่นนาง คือคนๆ เดียวกัน. The Modernist. <https://themodernist.in.th/quan-im/>

THAI CADET. ความหมายของคำว่าพระโพธิสัตว์. <http://www.thaicadet.org/Buddhism/Bodhisattva.html>

ศูนย์การสื่อสารนานาชาติแห่งจุฬาฯ. (2554). เจ้าแม่กวนอิม (กวนซื่ออิน). จุฬาริทยานุกรม. [http://www.chulapedia.chula.ac.th/index.php?title=%E0%B9%80%E0%B8%88%E0%B9%89%E0%B8%B2%E0%B9%81%E0%B8%A1%E0%B9%88%E0%B8%81%E0%B8%A7%E0%B8%99%E0%B8%AD%E0%B8%B4%E0%B8%A1_\(%E0%B8%81%E0%B8%A7%E0%B8%99%E0%B8%8B%E0%B8%B7%E0%B9%88%E0%B8%AD%E0%B8%AD%E0%B8%B4%E0%B8%99\)](http://www.chulapedia.chula.ac.th/index.php?title=%E0%B9%80%E0%B8%88%E0%B9%89%E0%B8%B2%E0%B9%81%E0%B8%A1%E0%B9%88%E0%B8%81%E0%B8%A7%E0%B8%99%E0%B8%AD%E0%B8%B4%E0%B8%A1_(%E0%B8%81%E0%B8%A7%E0%B8%99%E0%B8%8B%E0%B8%B7%E0%B9%88%E0%B8%AD%E0%B8%AD%E0%B8%B4%E0%B8%99))

(2555). ความหมายของพุทธภูมิ ปัจเจกภูมิ สาวกภูมิ. เว็บบุทธภูมิ. <http://buddhapoom.com/index.php?topic=21.0>

CatDumb. (2565). ตาแตกกันไปข้าง! เผย เจ้าแม่กวนอิม แท้จริงแล้วเป็น “ผู้ชาย”. [Image attached]. https://web.facebook.com/CatDumbNews2/photos/a.738940689482056/5519888474720563/?type=3&_rdc=1&_rdr

(2557). ประวัติ และ ตำนาน เจ้าแม่กวนอิม. sanook. <https://www.sanook.com/horoscope/58821/>

(2560). พระพุทธศาสนาในยุค พ.ศ.500-1000. กัลยาณมิตร เพื่อนแท้สำหรับคุณ. https://kalyanamitra.org/th/article_detail.php?i=14192

ธีรนาฏ มินุ่น. พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในคาบสมุทรสทิงพระ. เว็บไซต์กรมศิลปากร. <https://www.finearts.go.th/promotion/view/16811-%E0%B8%9E%E0%B8%A3%E0%B8%B0%E0%B9%82%E0%B8%9E%E0%B8%98%E0%B8%B4%E0%B8%AA%E0%B8%B1%E0%B8%95%E0%B8%A7%E0%B9%8C%E0%B8%AD%E0%B8%A7%E0%B9%82%E0%B8%A5%E0%B8%81%E0%B8%B4%E0%B9%80%E0%B8%95%E0%B8%A8%E0%B8%A7%E0%B8%A3%E0%B9%83%E0%B8%99%E0%B8%84%E0%B8%B2%E0%B8%9A%E0%B8%AA%E0%B8%A1%E0%B8%B8%E0%B8%97%E0%B8%A3%E0%B8%AA%E0%B8%97%E0%B8%B4%E0%B8%87%E0%B8%9E%E0%B8%A3%E0%B8%B0>

พรปิยะ ขวัญบุญจันทร์. (2537). ลัทธิพิธีเจ้าแม่กวนอิม : ระบบความเชื่อของชนชั้นกลางในกรุงเทพฯ กรณีศึกษา ตำหนักเจ้าแม่กวนอิม โชคชัยสี่ กทม [สารนิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร]. <https://sure.su.ac.th/xmlui/bitstream/id/e528f1cd-b4f0-4bcc-b3d3-49d25c219ecf/fulltext.pdf?attempt=2>